

ELLENTMONDÁSAINK FORRÁSVIDÉKÉN

VAJDA GÁBOR

Az európai gondolkodásnak a sokoldalú értelmi megfontoláson alapuló választás a lényege. A Híd-díj alapító okmányának megszövegezői önkéntelenül is ennek az állításnak a szellemében cselekedtek, mikor leszögezték, hogy kultúréletünknek e legrangosabb kitüntetése esztendőnként az év legjobb könyvét illeti meg. Csak éppen abban nem adtak tanácsot, ami a legfontosabb: melyek azok a kritériumok, amiknek alapján megnyugtatóan el lehetne dönteni, kinek az alkotása érdemli meg, hogy hetekig, sőt hónapokig is az olvasók érdeklődésének középpontjába kerüljön. Ha könyvkiadásunknak kezdeti állapotában még aligha teheték fel a bíráló bizottságok tagjai e bizonytalanságból és tanácstalanságból fakadó kérdést, annál gyakrabban torpannak meg miatta az utóbbi években. S ahogy lenni szokott: az állító bizonytalansága a befogadói kételyeknek is tápot ad, s a még érthető személyi sértődöttségeken túl mind többször hangzottak el bírálatok a kurátori bizottság munkájának rovására. A mércék természetesen továbbra is esetlegesek maradtak, mivel az utólagos kifogások legalább annyira egyéniek voltak, mint amennyire a döntésre kijelölt kultúrmunkások is csak hosszas homályban tapogatózás után jutottak el egy pontig, amit közmegegyezéssel célnak, azaz az év legjobb könyvének neveztek el. Persze, szó sincs itt arról, mintha egy fikciót, azaz egy testületnek, vagy még kevésbé: egy olvasóközönségnek az esztendő legértékesebb nyomdatermékére vonatkozó teljes egyetértését kérnének számon művelődésünknek egységesíthetetlennek tetsző valóságától. (Nincs itt lehetőségünk arról elmélkedni, hogy ez a kultúra megmerevedéséhez vezetne.) Ehelyett arra gondolunk, hogy a mércék nehézkes és veszélyes dedukciója helyett, magát az

alapot, a Vajdaságban évente megjelenő írásos művek összességét kellene tüzetesebb vizsgálat alá venni, s megállapítani, hogy a tudományos igényű valamint a kritikai műveknek az elszaporodása lehetetlenné teszi az évi könyvtermésnek mint egésznek a kötetenkénti, rangsoroló megítélését. A legalapvetőbb kifogás az ilyen viszonyulásmód ellen, hogy már a bíráló bizottság tagjainak megválasztásakor meg lehet sejtteni, hogy a kritika vagy pedig a szociográfiával dúsitott szépirodalom felé billen-e a mérleg. Magától értődő ui., hogy az esztéták az előbbi, a publicisták viszont az utóbbi felé hajlanak. Az ízlésarányoknak viszonylagosan egyenlő képviselőitéléséül viszont az okoz kimondatlan dilemmát, hogy vajon mérhető-e azonos kritériummal a műalkotás és annak közvetítése, még ha nem tagadjuk is meg az utóbbitól az alkotó jelleget. Egy szóval: bírálatunk egyúttal (már korábban másoktól is elhangzott) javaslat is: a nagyobb megbízhatóság érdekében a jövőben nagyobb mértékben „szakosított” bizottságoknak kellene dönteniük az év legsikeresebb szépirodalmi és tudományos teljesítményéről.

Beszámolóinkat azért kezdtük magyarázkodással és javaslattal, mert tanácskozásunk során, amennyiben nem játszik közre egy, a munkánkat megkönnyítő körülmény, aligha mutathattunk volna rá bármelyik könyvre is mint az év legkiemelkedőbb teljesítményére, anélkül, hogy a figyelmen kívül hagyottak megkárosítása miatt ne lett volna rossz közérzetünk. Az ok egyszerű: nem mi állapítottuk meg elsőnek, hogy a tavalyi könyvtermelés minősége fölülmulta a tavalyelőttiét. Hadd kezdjük a valóság-irodalom említésével, aminek minden bizonnyal legszámosabb a közönsége. Dudás Károly, Petkovics Kálmán és Herceg János könyvei, ha nem teljes fokú társadalmi önismeretről is (ehhez hosszabb időre lenne szükség), de mindenesetre ennek szándékaról és céltudatos szociális igazságérzetről tanúskodnak. Mindegyik viszonyulásmód olyan előnnyel rendelkezik, melyet a másik kiemelkedő sajtósága nem boríthat árnyékba. A dilemma látszólag csak ennyi: vajon az első virágzás haragosan élénk színeinek adunk-e előnyt, vagy pedig a termés betakarításán munkálkodó kiegyensúlyozott derűnek. Hasonlóképpen az irodalomtudomány művelői is megnehezítik a döntést; Bosnyák ismeretköre és szellemi célkitűzése megfelelő szerkezeti formát is talált magának; Bányai kritika-könyve viszont irodalmunk néhány évének — legtöbbször értékelő — eseménytára. Végül a szépirodalomra térve át, legalább három mű készlet bennünket megál-lásra. Az egyik Jung kiegyensúlyozottan magas költői teljesítmé-

nye; a másik Gulyás rapszodikusabb, de a kiteljesedéshez közelebb álló költészete; a harmadik viszont Gion Nándor gyerekeknek írt, de felnőtteknek is szóló kisprózai remeke.

A gyors döntéseket általában kétféle helyzetben hozzák: vagy amikor a megoldás teljességgel kézenfekvőnek látszik, vagy pedig amikor úgy tűnik, hogy a hosszas mérlegelés sem kecsegtet megbízhatóbb eredménnyel a pillanatnyi döntésnél. Herceg János műve számára e második helyzet hozta meg a babérkoszorút. Nem lehetett kétséges ugyanis, hogy a minőségileg viszonylagosan azonos színvonalú műcsoportok közötti elsőbbséget végső soron a társadalmi elvárások döntenek el. Nem vitás, hogy társadalmunk az utóbbi időben főleg az önmaga megismerését szolgáló műveket támogatta, s hogy a jugoszláviai magyar publicisztika e feladatkörből — a szociográfiai önvizsgálat feladatköréből — derekasan kivette a részét, s több olyan újságíró van, aki az egyéni látás bátorságával vállalja valóságunk megismerését és értékelését. Életünk feltételeinek tudatosítása a háború óta talán egyszer sem volt ennyi elszánt és eredményes kísérlet, mint napjainkban és a közelmúltban. Ha ezt szem előtt tartjuk, máris nyilvánvaló, hogy új szociográfiai riportkönyveink, illetve osztálymonográfiánk ennek az áramlatnak tulajdonképpen az ez idei hullámhegyeit képezik. Minőségi különbséget aligha lehet kimutatni közöttük. Dudás Károlynak mindenképp előtt a problémaérzékenységét illetheti dicséret, őt elsősorban a tények, a kíméletlen tények érdeklik, és van írói vénája hozzá, hogy visszafogott líriuságával még fokozza az olvasónak amúgy is felcsigázott érdeklődését. Gátlásokat és tabukat nem ismer, a szocializmusnak a „mindenkinek a munkája szerint” eszményét elkeseredetten komolyan veszi. Petkovics Kálmán könyvét olvasva az alapos tudás és tapasztalat mellett az ügyszeretet és a hajlékony stílus ragad meg bennünket, az tehát, hogy végre egy olyan ember tesz nálunk átgondolt monográfiát az asztalra, aki írni is jól tud. Herceg János Híd-díjas riportkönyvének erényeit természetesen első sorban nem a társadalom fekélyeinek felderítése (ez csak esetenkénti velejárója munkájának), de nem is a társadalomtörténeti keretek között mozgó okadatolás képezik. Az ő pártossága a tartózkodó kívülálló tanú-szerepébe illeszkedik, s nagy íróra emlékeztető erkölcsi öntudattal tartózkodik attól, hogy az általa tapasztalt jelentőségeket a társadalom esetleges narcisszoid hajlamának kiegészítése szempontjából értelmezze. „Én nem azért jövök ide, hogy az »igazat« írjam — olvashatjuk könyve legerjedelmesebb

írásában. — Csak tényeket és eseményeket, nézeteket és felfogásokat jegyez le. Nem ítélni jövök, mert nem vagyok bíró, csak tanúja vagyok ennek az ellentmondásoktól korántsem mentes változó világnak Doroszlón is. És ha Doroszlóról írok, itt-ott óhatatlanul visszatükröződik benne minden bácskai falu élete.” Nem szabad szó szerint vennünk ezt és az ehhez hasonló idézeteket, melyek az alkotói szerénység kifejezései. Teljes pártatlanságot legfeljebb a magnetofon fejezhet ki s esetleg a mozdulatlan filmkamera. Az ember, s különösen a nagy morális érzékenységgű íróember, még ha éppen nincs tudatában, akkor is ítélkezik, jóllehet csendes együttérzés és nem szemellenzős elvek alapján. Igaz viszont, hogy Herceg János nem szigorú bíró. Mércéje az időtlen humánus; ennek elvontságán azonban csak akkor akadhatnánk fenn, ha — olykor az esszé vidékére is kiránduló — szépírói eszközeivel nem győzne meg bennünket, hogy a nemzedékek váltakozására irányuló egyetemes látószög elfogadja és sürgeti is a társadalmi átalakulásokat, noha tisztában van a változások esetenkénti látszatjellegével, a változatók gyakori gépiességével.

Herceg Jánosnak a szívéhez nőtt vidékről, a Duna környékéről készült riportsorozata formailag szabadabb, mint a Dudásé, aki társadalmi problémákat keresve is nagy gondot fordít az élesen metszett arcélre; vagy mint a Petkovicsé, aki a társadalomtörténeti különbségek után nyomozva sem hagyja el a tudományos törvény talaját, s igényeiben sem lépi túl a jelenkori társadalmi lehetőségeket. Herceg hajlamosabb arra, hogy a változásokat önmagukban szemlélje. Irodalmunk öregjei közül az ő emlékezete őrizte meg legmélyebben a múltat, ezért az ő szemlélődése érzékelteti legpontosabban, hogy mi az, aminek az utóbbi évtizedekben nyoma veszett, illetve, ami rohamos átalakulásban van, esetleg: ami lényegét tekintve mind a mai napig változatlan. A mi kultúránkban ő méri le a leghitelesebben, hogy honnan indultunk és mik voltunk, s hogy merre tartunk és mivé lettünk. Irónk azonban nem politikus, nem próféta, s még csak nem is szkeptikus: nem hirdeti a jövőt, nem álmodik róla, s nem is kételkedik benne. Ez persze nem jelenti azt, mintha lemondana róla, vagy hogy közömbös lenne számára, vajon nem vakvágányon fut-e a mai nemzedék. Van-e egyáltalán meghatározható minősége az ilyen skatulyázhatatlan emberi tulajdonságnak? Ha egy szóban kellene válaszolni e kérdésre, akkor a legtömörebb kifejezés alighanem a „bizalom” lehetne. A számunkra már csak hallomásból vagy írott irodalmi és tudományos művek-

ből ismert nemzedék tapasztalatát őrző Herceg János figyelmes tanítványa is tud lenni a mai életnek. Értékskáláján a becsületes, családot és társadalmat egyaránt gyarapító munka áll a legelőkelőbb helyen. A közösségben élés elvont absztrakció számára; habár az ő alanyai nem ellenségei, s nem is számkivetettjei a társadalomnak; élettapasztalatuk sajátossága, hogy a közösségeinek és az egyéninek a szokásos sorrendjét felcserélve, az „örök emberi” tehetetlenségi nyomatékának engedve, az utóbbinak adnak elsőbbséget. Mégsem bélyegezhetők meg szektás módon a „kispolgári” jelzővel, mert a riporter, ösztönösen engedve az illedelmes tartózkodáson túllépő lényeglátás kísértésének, a pillanatnyi életszínvonal mögött lappangó sorsban az áldozatot is felkutatja, a derekasságot domborítva ki az egyéniséget fokozottabban érvényesítő s egyben kockára tevő közösségi kalandokkal szemben. A fiatalok nemzedéke különösen manapság értékeli másképpen e fogalmak viszonyát, s hogy ez alkalommal mégis inkább a tiszteletteljes meghallgatás lehetne a leghelyesebb álláspontjuk, annak az az oka, hogy ennek a ma már joggal vitatható viszonyulásmódnak a gyökerei egy, számunkra közvetlenül nem tapasztalt korszakban fejlődtek ki. A fiatalok lendülete egyébként sem tagadja ezt az álláspontot, hanem pusztán többet akar.

Ha az írónak az alanyai iránti magatartását az előbb a bizalom kifejezéssel jellemeztük, akkor azt most a nosztalgiával kell kiegészítenünk. Tagadhatatlan ugyanis, hogy az egyszerű, szinte primitív életviszonyokat nem csupán megérteni tudja, hanem, mint elérhetetlen bizonyosságokért, vágyódik is utánuk, nem függetlenül a couleur locale-nak attól az értelmezésétől, amit Szenteleky Kornél hatására a *Kalangya* íróinak többsége tett magáévá a harmincas években. Herceg olykor egy-egy pillanatra kész elfogadni a család idill látszatát, s ilyenkor az a benyomásunk, mintha az élet állandóan örvénylő ellentéteit állóképbe mérésvítve a tűzhely fölötti falvédővel téveszteni össze a valóságot, s a lényegét a látszattal azonosítja. Tolsztoj Levinje nézhetne ennyi reménykedéssel öntudatlan parasztjait, ahogyan írónk az egyszerű emberek harmóniájának képzetéhez menekül. Mégsem szabotcskai attitűd ez (amire egyébként egy helyen ironikusan hivatkozik is), mert sohasem mulasztja el annak érzékeltetését, hogy az ilyen nyugalom és meghittség viszonylagos, főleg azért, mert a külső tényezők igen gyakran befolyásolják. Az alkalmi benyomásnak ennek ellenére ilyen megnyilvánulása is van: „Hiába esik odakinn az eső, és haragosan sötét

az ég, itt mindent beragyog a megnyugtató családi derű. Könnyű lenne azt mondani: kispolgári idill. De mindenütt így van nálunk, faluhelyen, ahol rendben vannak a dolgok, s ahol a jólét jut kifejezésre. Bácska!” Nagy bátorság ma ilyesmit leírni, amikor a művészet a mai emberi életfórnának többnyire csak a torzulásait veszi tudomásul.

Ha azt kellene eldöntenünk, hogy mi az, ami Herceg János e könyvének szemléletét a problémafelvetésükben harciasabb fiataloktól döntően elkülöníti, akkor a már említett nemzedékek fölötti szempont következményéről, a jónak és a rossznak az egységben való érzékeléséről is szólni kell. Az író nem fut az élet elébe; ehelyett inkább kíséri azt. Igazságtalanul mellőzötteket, sokat dolgozó szegényeket, szerencsétlen munkanélkülieket, képességeik színvonalán alul élőköt hasztalanul keresnénk ebben az „embersorban”. Az író nem azokra kíváncsi, akik a fennmaradásért folytatott küzdelemben reménytelenül alulmaradtak, ez számára a hatásvadászással s együttérzést mímelő képmutatással lenne azonos a mai életkörülmények között. A sikeremberek, a „jól menők” viszont azért nem vonzzák, mert meggyőződése szerint híjával vannak azoknak az erényeknek, melyekkel a tisztességes és szorgalmas embereknek rendelkezniük kell. Mégsem korlátoltan apolitikus nyárspolgárok arcképcsarnokát alkotta meg, mert szereplőinek többsége, ha pillanatnyilag nem aktív részese is a társadalmi életnek, de a háború utáni években vagy esetleg később cselekvő részvevője volt. Herceg érezhetően erkölcsi megfontolásból vonzódik az ilyen típusokhoz. Az élet társadalmiságát magától értődőnek tartja ugyan, de azt is, hogy a változó körülmények között az elvszerűen tisztességes emberek közösségi konfliktusai elkerülhetetlenek, amelyek következtében az életfórnának is többé-kevésbé meg kell változnia. Az író ezek társaságában érzi jól magát: a puhányokat és a törtetőket elkerüli. Ezzel az írói etika öngazgatást nyer, — de vajon a szociográfiai szélesség is? Aligha.

Az ő munkája megkerülhetetlen adalék a tudományos vizsgálat-hoz, de nem akarja ezt helyettesíteni. Ha le is mond a számokról és a tárgyi lagosságról, nem így a jellemzőről. A változások külsőségei mögött mindig a mélyebb összefüggésekre, az emberi sorsra kíváncsi. Ha jobbára csak egy embertípusra korlátozódik is a figyelme, ennek az az előnye, hogy róla lényegeset tud mondani. Akkor is rábukkan az embereire, mikor a bezdáni hajógyár munkásait szólaltatja meg. Az itt felfedett jelenségek nem újak ugyan

számunkra, a riporter szerepet vállaló író egyéniségének hatására mégis izgalmasakká lesznek. Találkozhatunk itt az egykori tekintélyüket és iparjukat elveszített munkássá vált mesterekkel; ügyetlenül, a szakkáder és a vállalati gazdálkodás rovására használt kulccsal, a beszolgáltatások korának sebeivel, az általános gazdasági ártekinthetetlenségéből eredő vállalati bizonytalansággal; az elemi kultúrzsükségletek kielégítésének, a vállalati étkezésmódnak az átalakulásáról; a különféle ideológiai háború utáni keveredéséről, a társadalmi és a fizikai munka között levő szakadékról; a munka és a munka irányításának kölcsönös elidegenedéséről. Hogy e megfigyelések mögött végső soron benyomásosság áll, az bizonyítja, hogy a Csonoplya kulturális jelenéről készített pillanatfelvétel inkább sejtet, mint bemutat. „Hagyjuk magunkat sodorni a hangulat hullámain, amelyek ma mintha nem engednének sok érdeklődést a paraszti gondok-bajok iránt” — olvashatjuk ugyanebben az írásban. Az eredmény: az önművelés válságának a vázlata. A bácsi várral kapcsolatos feljegyzésekben viszont a kulturális fonákságokat közvetlenül bíráló író lép elő a korábbi tartózkodás mögül. Érdemes idézni, hogy mit ír az új hídról, melynek „tervezői — szerinte — nem sokat törődtek a múlttal, stílussal, környezettel, különben nem rontották volna el vele az egész környéket”. Ehhez még csak annyit tesz hozzá, hogy az egykori bácsi vár romjaihoz csupán „Pest-ről jár le valami doktornő.”. A romok, a kallódó emlékek igézetétől nem tud és nem is akar szabadulni Herceg János. Azonban ennek ellenére sem óhajtja az ifjúságot a tegnapok ködlovagjainak kísértete által vezetett. Az Esterházy-kastély építészeti jelentőségének meg nem becsülése a tárgyilagosság látszata dacára is ironiát bújtat sorai mögé, a fiatalság strucc-hedonizmusa őt is vaskos megjegyzésre csábítja, ám nem a romok igazságát hirdeti, hanem inkább a velük szembeni igazságszolgáltatásra sürget. A szélsőségek áthidalására mindig kész megértésének szóban forgó írása (Babapuzta, 1977) végszava ad formát: „Es akkor értem meg, miért vitték nyolc kilométerre odébb a központot. Mert romokra nem lehet építeni. És akik odább vitték, azokat semmiféle közösség nem fűzi a vidék múltjához. Nem úgy, mint mindenki, akiket még indulatba tud hozni, és olykor lenyűgöz korok és emberek küzdelmes helycseréje, miközben idejük leperreg a történelem homokóráján.” A helyzetnek ekként megszüntetett kínosságát egyébként még az is fokozta, hogy beszélgetőpartnerének, a vidék történetét iskolásan ismerő parasztfiúnak tudása a helyszínen, a tanult elmélet és a

valóság szembesítésének pillanatában csődöt mond. Többek között ebből is látszik, hogy az író múltképe nem illeszthető a konzervatívizmus sémájába. A *Batina*, 1974 szinte kizárólag ezt bizonyítja. Ez az írása csak néhány sorban ünnepli az újabb hidat, és szinte teljes egészében a korábbi komppal való utazás kaladjairól szól. A bölcsesség arányérzéke természetesen távol tartja magától a demagógiát, s az előnyök világosabb, valamint a hátrányok sötétebb színei egyaránt szerepet kapnak a képen. Hogy számára miért jelent mégis közelebbi valóságot a múlt? Azért, mert kivételes érzelme van ahhoz, hogy átélje „az elmúlt dolgok szépsége”-t. Az író szerencsére tisztában van vele, hogy ez a „szépség” csupán az érzelkeselmszódjának a többlete, egyébként nem több, mint az évtizedekkel korábbi, állandó ellentmondások közepette hömpölygő élet tudatképe.

Az eddig elmondottak alapján azt hihetnénk, hogy a békés, vagy legalábbis megcsendesedett élet tanúja, tapasztalatai során, ellenesége lett a hiúságból és a nagyobb haszon reményében többet kockáztató, népboldogítással is számoló közéleti vállalkozásnak. Ehelyett inkább némi ellenszenvet, pontosabban: csöppnyi kételyt érez. Az ok egyszerű: aki életében már rengeteg nekibuzdulást látott, az képes arra, hogy egyidőben testközelből és nagy távolságból szemlélődjön, az kételkedőbb a változások tartalmával szemben, mivel tudja, hogy az újdonságok akarása és megteremtése nem feltétlenül azonos fogalmak. Persze, mindenáron szkeptikus sem akar lenni, s magasabb szempontja az önnön nagyságában tetszelgő kezdeményezőknek a létjogosultságát sem vonja meg, hiszen végső soron az ilyen emberekkel egészül ki, vagy inkább velük kezdődik a társadalmi életnek és az időknek a teljessége. Ezért „a téli álmát alvó Sepse, hogy most esőn, ködön és sáron át erőlteti az idegenre ezt a képzetet, feléled az ilyen tevékeny, ha mégoly nagy természetű ember előbbre vivő, jobbat és szebbet kisüregető akaratóból”. Herczeg János terjedelmileg és igényben is legjelentősebb írásában, a Doroszlóról készült riportsorozatában mégsem rájuk, hanem az új időkhez alkalmazkodva gyarapodó többségre irányítja figyelmét. Azzal kezdi, hogy regényszerű keretben felvázolja a település történetét, majd pedig számoktól, statisztikáktól sem tartózkodva a szociális összetétel iránti kíváncsiságát is kielégíti. Emellett megértéssel említi a cseléd- és a kisebbségi sorsból eredő mentalitás sajátosságait, a szerzésvágy folytonosságát, a nagyméretű külföldre vándorlást és az előregedés veszélyét. Némi iróniával s nagy türelemmel az igazi érték és a giccs keveredését is tudomásul veszi, de

állásfoglalás helyett inkább azokat a helybeli véleményeket vonul-
tatja fel, melyek a doroszlói folklórnak az intézményes támogatá-
sától várják a ma mind gyorsabban apadó hagyományok megmen-
tését. E terjedelmes írás ehhez a szociográfiai és néprajzi jellegze-
tességek kisebb tárházaként járul hozzá. Nem adathalmazként, ha-
nem olyan lelkesedéssel, mintha az író már-már elfeledte volna azt
a másik világot... De néhány közbeékelődő sor olykor illúzióvá
teszi a feltevést, hiszen az igazi író nemcsak azt érzékeli, amit a
szeme tapasztal: „Megyek ki a néptelen utcára, a havas estébe, ma-
gamba merülve baktatok a gyönyörű nevű Rozmaring utca felé,
amelyet már nem úgy hívnak, s őket vélem látni... Őket, akikből
már csak mutatóban bukkan fel egy-egy: a polgárokat, akik lassan
mind eltűnnek a tűnő világgal, s csupán látomásokban jelennek
meg néha feketén és komolyan vonulva, korokon és tájakon át, be-
lenőve az időtlen bácskai messzeségbe.”

Nem az egykori és mai valóság tényeit szélesen átölelő tudomá-
nyosság s nem is a társadalmi igazságtalanságokban talajt és ön-
igazolást kereső érzékenység, hanem az idő teljességét megélt egyé-
niség varázsa vonta bűvkörébe az idei Híd-díj bizottságának tag-
jait, akik egyébként jól tudják, hogy a szerző termékeny pályájá-
nak vannak művei, melyek inkább érdemesültek erre a kitüntetés-
re e szerénységében sem értéktelen riportkönyvnél. De vajon ritka-e
az a jutalom, ami nem jóvátétel is egyben? Díjunkkal mindeneset-
re nemcsak a mű, de a mögötte álló ember előtt is tisztelgünk.